

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ, ВИХОВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

УДК 371.132

DOI: 10.32342/2522-4115-2020-2-20-1

О.В. БІЛОНОЖКО,

*аспірант ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
Національної академії педагогічних наук України (м. Київ)*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ

Статтю присвячено теоретичній розвідці наукової проблеми педагогічної культури вчителя. Проаналізовано зміст поняття «педагогічна культура», компоненти педагогічної культури, викремлено основні системні характеристики розвитку педагогічної культури, серед яких структурованість, єдність, взаємодія, взаємозалежність та різноаспектність. Наведено компоненти педагогічної культури, як-от: культура мовлення, володіння педагогічними техніками, педагогічна майстерність, педагогічна імпровізація, перцептивні та сугестивні здібності, педагогічний оптимізм, врівноваженість та вимогливість. Систематизовано наукові погляди щодо аспектів дослідження проблеми педагогічної культури: соціально-педагогічний, соціально-історичний та психолого-педагогічний. Зазначено, що концептуальні зміни у педагогічній культурі вчителя пов'язані зі змінами розуміння змісту, форм і напрямів сучасної освіти.

Педагогічна культура вчителя проявляється у шляхах самореалізації, самоствердження і саморозвитку вчителя, вироблення особистісних, авторських норм професійної діяльності для ефективного здійснення педагогічної діяльності. Доведено, що поняття педагогічної культури вчителя має виражений системний характер, відображено взаємозв'язок між поняттями «педагогічна компетентність» та «педагогічна культура». Наведено взаємозв'язок між компетентнісними засадами професійної діяльності педагога та рівнем його педагогічної культури, що застосовується в європейській системі освіти та зафіксований в Концепції нової української школи в межах реалізації цілей Болонського процесу. Визначено складові педагогічної культури вчителя: система знань, здатність до емоційно-ціннісних оцінок, власна рефлексія, особистісне та професійне зростання протягом життя.

Ключові слова: педагогічна культура, феномен педагогічної діяльності, компетентнісні засади, особистість, системні характеристики.

Статья посвящена теоретическому исследованию научной проблемы педагогической культуры учителя. Проанализировано содержание понятия «педагогическая культура», рассмотрены компоненты педагогической культуры, выделены системные характеристики развития педагогической культуры, среди которых структурированность, единство, взаимодействие, взаимозависимость и разноаспектность.

Представлены компоненты педагогической культуры, такие как: культура речи, владение педагогическими техниками, педагогическое мастерство, педагогическая импровизация, перцептивные и суггестивные способности, педагогический оптимизм, уравновешенность и требовательность. Систематизированы научные взгляды относительно аспектов исследования проблемы педагогической культуры: социально-педагогический, социально-исторический и психолого-педагогический. Указано что концептуальные изменения в педагогической культуре учителя связаны с изменениями понимания содержания, форм и направлений современного образования.

Педагогическая культура учителя проявляется в путях самореализации, самоутверждения и саморазвития учителя, выработки личностных, авторских норм профессиональной деятельности для эффективного осуществления педагогической деятельности. Доказано, что понятие педагогической

культури учителя має виражений системний характер, **отражена взаємозв'язок між поняттями «педагогічна компетентність» і «педагогічна культура»**. Представлена взаємозв'язок між компетентнісними принципами професійної діяльності педагога і рівнем його педагогічної культури, **який застосовується в європейській системі освіти і відображений в Концепції нової української школи** в рамках реалізації ідей Болонського процесу. Визначено складові педагогічної культури вчителя: система знань, здатність до емоційно-ціннісних оцінок, особиста рефлексія, особистий і професійний розвиток протягом життя.

Ключові слова: педагогічна культура, феномен педагогічної діяльності, компетентнісні основи, особистість, системні характеристики.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Педагогічна культура є частиною загальнолюдської культури, в якій з найбільшою повнотою відображено духовні й матеріальні цінності освіти і виховання, а також способи творчої педагогічної діяльності, необхідні для супроводження історичного процесу зміни поколінь, соціалізації особистості і здійснення освітньо-виховного процесу. В усі часи вчитель був еталоном висококультурної людини. В умовах розвитку інформаційного суспільства вага цієї професійної ознаки зростає.

Аналіз наукової спадщини філософів, психологів, педагогів дозволяє стверджувати, що педагогічна культура згадується у різних контекстах. Однак предметом цілеспрямованих наукових досліджень вона стала лише наприкінці ХХ ст. Так, дослідження, присвячені загальнотеоретичним основам педагогічної культури, проводяться з початком активної розробки культурологічного аспекту у філософії, соціології, педагогіці та її окремих напрямках: методологічному; гуманітарному; морально-естетичному; технологічному; духовному тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про значення педагогічної культури вчителя в різних її проявах висловлювали думки П. Блонський, А. Макаренко, К. Ушинський, В. Сухомлинський. Останніми роками проблеми педагогічної культури досліджувалися українськими науковцями. Зокрема помітний внесок у розв'язання певних завдань розвитку педагогічної культури вчителів зробили вітчизняні та зарубіжні вчені С. Гончаренко, В. Гриньова, І. Зязюн, І. Золкіна, М. Євтух, С. Мельничук, О. Мороз, Л. Мітіна, З. Паршикова, С. Сисоєва, Г. Шевченко, Є. Щербань та ін.

Дослідження І. Золкіної присвячено проблемі розвитку особистості вчителя як суб'єкта педагогічної культури. Вона зазначає, що педагогічна культура вчителя є частиною загальнолюдської культури і виступає інтеграційною якістю особистості, яка включає в себе достатньо високий рівень засвоєння психолого-педагогічних наук, систему загальнолюдських ціннісних орієнтацій, активно-творчих сил. Науковець відзначає [6, с. 46], що майбутній учитель є суб'єктом спеціалізованої галузі культури, а саме культури педагогічної, стрижнем особистості якої є його суб'єктивні властивості.

До таких належать: активність, усвідомленість дій, здатність до цілепокладання, здатність діяти в умовах свободи вибору, здатність до рефлексії, унікальність тощо.

І. Золкіна пропонує структурно-функціональну модель розвитку особистості фахівця як суб'єкта педагогічної культури, побудовану на принципах цілісності, завершеності, узгодженості, взаємообумовленості й взаємозалежності, та відображає динаміку цього процесу. На думку вченої, ефективність розвитку особистості фахівця як суб'єкта педагогічної культури можлива за таких педагогічних умов: уведення у світ цінностей і забезпечення вибору їх особистісних сенсів; забезпечення науковими знаннями; орієнтація на самореалізацію творчої діяльності; забезпечення життєвої траєкторії самовизначення [6, с. 49–50].

Педагогічна культура є предметом наукового дослідження З. Паршикової, яка розглядає її як явище, що існує на рівні суспільства і сформоване у конкретних історичних і соціально-культурних умовах. Автор зазначає, що педагогічна культура – це деяка сукупність ціннісних ставлень до освіти і дитини, які наочно і практично реалізуються в освітніх процесах. Показниками педагогічної культури є стан і якість освіти, рівень її у суспільстві, культура організації освіти в конкретній школі, майстерність окремого педагога, комунікативна культура [8, с. 20].

Зміст педагогічної культури утворює сукупність найбільш поширених знань про навчання і виховання, особливості педагогічних практик; наявні норми та традиції виховання. Дослідниця зазначає, що в кожній конкретній освітній установі (дошкільному навчаль-

ному закладі, загальноосвітній школі, виші) формується певна педагогічна культура (сукупність етичних, психологічних і професійних позицій, підходів і методів), а кожен педагогічний працівник виступає носієм власної педагогічної культури. При цьому З. Паршикова зауважує, що зміни, які відбуваються в педагогічній культурі на всіх рівнях, пов'язані з розширеним розумінням змісту, форм і напрямів сучасної освіти.

У дослідженні Т. Гулієвої трактування поняття «професійно-педагогічна культура вчителя» здійснено в контексті його розуміння як складного соціально-педагогічного і особистісного утворення, що інтегрує професійну картину світу, концепцію професійного життя, професійну позицію, індивідуальний стиль духовності. Учена зазначає, що особистісні утворення, що характеризують професійну культуру вчителя, проявляються у його професійній картині світу, концепції професійного життя, професійній позиції, індивідуальному стилі духовності тощо. При цьому професійна картина світу вчителя складається із суб'єктивного образу об'єктивної педагогічної реальності, що існує в його свідомості. Концепція професійного життя розкривається у вигляді ціннісних орієнтацій і визначається спрямованістю особистості вчителя. Професійна позиція – це місце, яке вчитель займає у системі відносин, що супроводжують його професійну діяльність, а індивідуальний стиль духовності характеризує цінності, які вчитель утверджує власною професійною діяльністю [3, с. 18].

Цінним вбачається співвідношення та розмежування Т. Гулієвою феноменів загальної, педагогічної й професійно-педагогічної культури; розуміння вченою професійної культури вчителя як інтегративного утворення в структурі особистості, яке проявляється через низку ідеальних уявлень і практичних дій (професійна картина світу, концепція професійного життя, професійна позиція, індивідуальний стиль духовності).

В. Гриньова обґрунтовує концепцію конструювання змісту педагогічної культури студентів як системи педагогічних цінностей у теоретико-методичному аспекті. У такому разі сформованість педагогічної культури автором розглядається як головна мета і результат професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя в процесі вивчення всього циклу педагогічних дисциплін. На думку В. Гриньової, «педагогічна культура – це видове поняття духовної культури, яке виступає інтегрованою динамічною характеристикою особистості майбутнього вчителя, відносно стійкою відкритою саморегульованою системою взаємопов'язаних цінностей, яка зумовлює його професійно-педагогічну діяльність гуманістичної спрямованості» [2, с. 160].

Крім того, педагогічна культура, як зазначає В. Гриньова, постійно розвивається за рахунок зв'язків із загальною культурою особистості, професіоналізму її педагогічної діяльності, ціннісних орієнтацій та особистісних якостей вчителя. Тобто педагогічна культура вчителя розглядається як елемент інших, більш складних систем, що функціонують в освіті і суспільстві. Таке розуміння сутності означеного феномену дозволило автору розробити теоретичну модель педагогічної культури як особистісного утворення, яке забезпечує єдність загальнонаукової, культурологічної, психолого-педагогічної та прикладної підготовки майбутнього вчителя.

Отже, ми згодні з С.А. Гулієвою, що в професійній культурі вчителя проявляється спосіб самореалізації, самоствердження і саморозвитку фахівця; фіксування професійно значущих способів і нормативів професійної діяльності, побудова на цій основі власної системи дій; вироблення особистих критеріїв і норм професійної діяльності; вихід за межі нормативної діяльності; незалежність мислення, здатність авторського проектування і особисто значущого способу здійснення педагогічного процесу [3, с. 20].

Варто зазначити, що в контексті проблеми розвитку педагогічної культури вчителя важливе значення має співвіднесення понять «педагогічна компетентність» і «педагогічна культура». Виходячи з наукових досліджень В. Адольфа, Ю. Варданяна, В. Козакова, І. Міщенко, С. Перрі та ін., зазначимо, що педагогічно компетентний учитель здатний організувати педагогічну діяльність з метою отримання усвідомленого результату. Також учитель з достатнім рівнем педагогічної культури здійснює свою професійну діяльність з орієнтацією на усвідомлений (відповідно до рівня своєї педагогічної культури) професійний результат. Тому ці два поняття мають багато спільного у площині педагогічної культури.

Дослідження українських науковців Т. Лутаєвої та Л. Кайдалової спиралися на наукові розвідки О.С. Газмана, які вказують, що педагогічна культура є гармонією культури творчих знань, творчої дії, почуттів і спілкування [7, с. 12].

Основними компонентами педагогічної культури, на думку П. Щербаня, є педагогічна майстерність і прагнення до постійного самовдосконалення; культура мовлення і педагогічного спілкування; досконале володіння всіма складовими педагогічної техніки; педагогічна етика і педагогічний такт; духовна культура вчителя, в основі якої лежить його художньо-естетична культура; любов до дітей і педагогічної праці, здатність до педагогічної імпровізації; уміння і навички вільно поводитися, емоційно висловлювати свої почуття, думки, радість, гнів, захоплення тощо; перцептивні та сугестивні здібності; педагогічний оптимізм, об'єктивність, урівноваженість та вимогливість [10, с. 22].

Так, у соціально-педагогічному аспекті педагогічна культура досліджується як сфера людської практики, «концентрований досвід людських сутнісних потенцій» з виховання підростаючого покоління, сфера взаємин, способів трансляції культурних цінностей. У соціально-історичному аспекті вона визначається як універсальна характеристика педагогічної реальності, сукупність педагогічного досвіду, набутого за час існування всіх наявних світових цивілізацій та історичних періодів їх розвитку.

Є. Захарченко відзначає, що педагогічна культура – це «частка загальнолюдської культури, що інтегрує історико-культурний педагогічний досвід і регулює сферу педагогічної взаємодії» [5, с. 47]. Автор підкреслює, що професійна підготовка майбутнього вчителя має забезпечувати освоєння досягнень педагогічної культури різних епох та цивілізацій.

Є. Бондаревська [1] наголошує, що педагогічна культура вчителя має розглядатись як головна характеристика особистості, діяльності і педагогічного спілкування вчителя. Вона реалізується як динамічна система педагогічних цінностей, творчих способів педагогічної діяльності, особистих досягнень учителя щодо створення зразків педагогічної практики та їх цінності з позиції людини культури.

В акмеологічних дослідженнях А. Деркач, Н. Кузьміної наголошено, що педагогічна культура часто розглядається у дослідженнях, присвячених аналізу особливостей педагогічної діяльності, вивченню педагогічних здібностей та педагогічної майстерності вчителя [4]. В. Сластьонін називає цей феномен способом життєдіяльності, інструментом реалізації індивідуальних творчих сил у людській діяльності [9, с. 6].

Сутність педагогічної культури також розглядається в аспекті, який пов'язаний з визначенням її прогностичної і рефлексивної функцій, що підкреслює здатність носіїв педагогічної культури до передбачення, прогнозування педагогічних дій.

У такому разі педагогічна культура науковцями розуміється як ступінь усвідомлення вчителями своєї діяльності і особливостей співпраці та взаємодії з усіма учасниками навчального процесу, рефлексивне ставлення до навчання і виховання, результатів їх зв'язку з життям.

Таким чином, компетентнісні засади розвитку педагогічної культури вчителя відображають всі провідні компоненти означеної культури – мотиваційний, когнітивний, комунікативний, атрибутивний.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень щодо педагогічної культури вчителя, дозволив констатувати, що науковці феномен педагогічної культури вчителя розглядали в різних аспектах, але приділяли недостатню увагу системній характеристиці педагогічної культури вчителів, її розвитку та взаємозв'язку з компетентнісними засадами. Тому **метою** нашої роботи стало узагальнення досліджень у зазначеному аспекті.

Формування цілей статті. На основі теоретичного аналізу наукових досліджень щодо педагогічної культури вчителя узагальнити і систематизувати її характерні особливості та виявити взаємозв'язки з компетентнісними засадами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз культури вчителя у її загальному і специфічних видах проводиться у соціально-історичному, соціально-педагогічному, психолого-педагогічному аспектах. Крім того, науковцями обговорюються природа і зміст загальної, педагогічної, психологічної, професійної культури вчителя на різних рівнях його соціального та індивідуального буття; співвідношення і особливості різних форм її існування; умови та засоби, що забезпечують її формування у процесі підготовки вчителя до професійної діяльності.

Узагальнимо погляди вчених щодо аспекту дослідження педагогічної культури (табл. 1).

Таблиця 1

Систематизація наукових поглядів щодо аспекту дослідження поняття «педагогічна культура»

№ з/п	Аспект дослідження	Зміст аспекту	Дослідники
1	Соціально-історичний	Універсальна характеристика педагогічної реальності, сукупність педагогічного досвіду, набутого за час існування всіх наявних світових цивілізацій та історичних періодів їх розвитку	М. Бахтін, В. Бенін, М. Каган, М. Макарцева, Н. Константинов, Е. Мединський, М. Шабаєва
2	Соціально-педагогічний	Педагогічна культура досліджується як сфера людської практики, «концентрований досвід людських сутнісних потенцій» з виховання підростаючого покоління, сфера взаємин, спосіб трансляції культурних цінностей	Є. Барбіна, Ф. Гоноболін, В. Загвязінський, А. Капська, Е. Карпова, Н. Кічук, А. Линенко, О. Мороз, О. Пехота, Г. Щедровицький
3	Психолого-педагогічний	Виокремлення феномену педагогічної культури як однієї з наріжних складових культури суспільства зумовлене специфікою педагогічної діяльності, що спрямована на формування зростаючої особистості, здатної в перспективі відтворювати, збагачувати і транслювати культурні здобутки	І. Зязюн, І. Бех, В. Гриньова, М. Євтух, Н. Кічук, С. Сисоєва М. Скрипник

Зазначені дослідники розглядають педагогічну культуру як складну відкриту систему, що самоорганізується, забезпечується інформаційно та спрямовується наукою, морально-етичними постулатами суспільства, релігією, мистецтвом, практичним досвідом людства. Разом з тим вона репродукує і транслює новим поколінням духовно-естетичні, морально-етичні цінності окремої людини, нації, суспільства в цілому.

На основі аналізу проблеми розвитку педагогічної культури вчителів ми виділили основні системні характеристики, серед яких структурованість, єдність, взаємодія, взаємозалежність та різноаспектність.

Таблиця 2

Системна характеристика педагогічної культури вчителів як наукової категорії

Категоріальна ознака	Сутність	Характеристика
Структурованість	Визначає структуру системного об'єкта, що складається з різних елементів, які взаємодоповнюють та визначають один одного	Педагогічна культура вчителя є сукупністю взаємопов'язаних елементів, серед яких: когнітивний, морально-духовний, компетентнісний та атрибутивний компоненти
Єдність	Визначає характер взаємозв'язків між елементами системи	Взаємозв'язки між елементами педагогічної культури вчителя як системного об'єкта перебувають у єдності, і тому разом визначають індивідуальну специфіку розвитку означеного об'єкта у кожного окремого педагога
Взаємозалежність	Відображає зміст підпорядкованості одним елементів системи іншим та залежність змін у певних елементах системи від змін в одному з її елементів	У процесі дійових змін у будь-якому з виокремлених нами елементів педагогічної культури вчителів відбуваються зміни змісту інших складових, що, зрештою, приводить до загальних змін у всій системі

Закінчення табл. 2

Взаємодія	Відображає зв'язки між структурними елементами системи	Елементи педагогічної культури вчителя пов'язані між собою. Так, наявні у вчителя знання про свою професію та культуру її прояву не будуть вповні реалізовані без належної мотивації (до педагогічної професії, з одного боку, та до культури професійної діяльності – з іншого); у процесі розвитку педагогічної культури вчителя відбувається постійна рефлексія її розвинутості; рівень сформованості педагогічної культури вчителя залежить від ціннісного ставлення до неї з боку педагога
Різноаспектність	Окреслює спільне і відмінне у змісті окремих складових системного об'єкта	Кожна складова педагогічної культури вчителя має свою специфіку, що визначається його місією в загальній структурі. Так, мотиваційна складова забезпечує спрямованість вчителя на розвиток власної педагогічної культури; діяльнісна – визначає методику розвитку педагогічної культури та ін. Водночас усі ці елементи мають спільну мету і виконують спільні функції, забезпечуючи загальний розвиток педагогічної культури вчителів

З табл. 2 ми бачимо, що поняття педагогічної культури вчителя має виражений системний характер. По-перше, педагогічна культура вчителя є сукупністю взаємопов'язаних складових; по-друге, всі складові педагогічної культури вчителя пов'язані між собою і перебувають у єдності; у процесі динамічних змін у будь-якій з визначених нами складових педагогічної культури вчителя наступають зміни в змісті інших елементів; кожен з елементів педагогічної культури вчителя має свою специфіку, що визначається його завданням в загальній структурі.

За такою специфікою особистісного й діяльнісних аспектів розвитку педагогічної культури вчителя, ми встановлюємо її залежність від загального рівня компетентності педагога – загальнокультурної, спеціальної, професійної, комунікативної та ін. Тому важливим елементом методологічного підґрунтя нашого дослідження вважаємо компетентнісний підхід до розвитку педагогічної культури вчителя.

Культурне відродження суспільства, необхідність вирішення складних соціальних, економічних і духовно-моральних проблем спонукають до пошуку нових шляхів розвитку освіти, що забезпечать її здатність функціонувати в умовах ринкових відносин, гарантують збереження і нарощування інтелектуального і культурного потенціалу суспільства. Тому освіта передбачає підвищення рівня культури особистості, її духовно-моральне збагачення.

Через систему освіти кожне молоде покоління має постійно переходити на більш високі щаблі культури, корелюючи з базовими загальнолюдськими вічними цінностями.

Проаналізувавши дослідження щодо компетентнісного підходу провідних вчених (І. Бех, О. Бондарчук, В. Луговий, О. Пошетун, Т. Сорочан, Л. Хоружа та ін.), зазначаємо, що цей підхід активно застосовується в європейській системі освіти та задекларований в Концепції нової української школи як реалізація цілей Болонського процесу. Взаємозв'язок між компетентнісними засадами професійної діяльності педагога та рівнем його педагогічної культури наведено на рис. 1.

Висновок з дослідження та перспективи подальших розвідок. Таким чином, узагальнення результатів наукових досліджень, присвячених проблемі педагогічної культури вчителя та її розвитку, дозволило систематизувати її за такими категоріальними ознаками, як структурованість, єдність, взаємодія, взаємозалежність, різноаспектність, та визначити відповідно них сутність і дати узагальнюючу характеристику. Встановлено взаємозв'язок компетентнісних засад та розвитку педагогічної культури вчителя щодо здатності до самостійної праці; покладання на себе відповідальності за зміст та результати педагогічної діяльності, спроможності визначати проблеми та знаходити шляхи їх вирішення; аналізувати педагогічні ситуації; конструктивно взаємодіяти з іншими суб'єктами педагогічної діяльності.

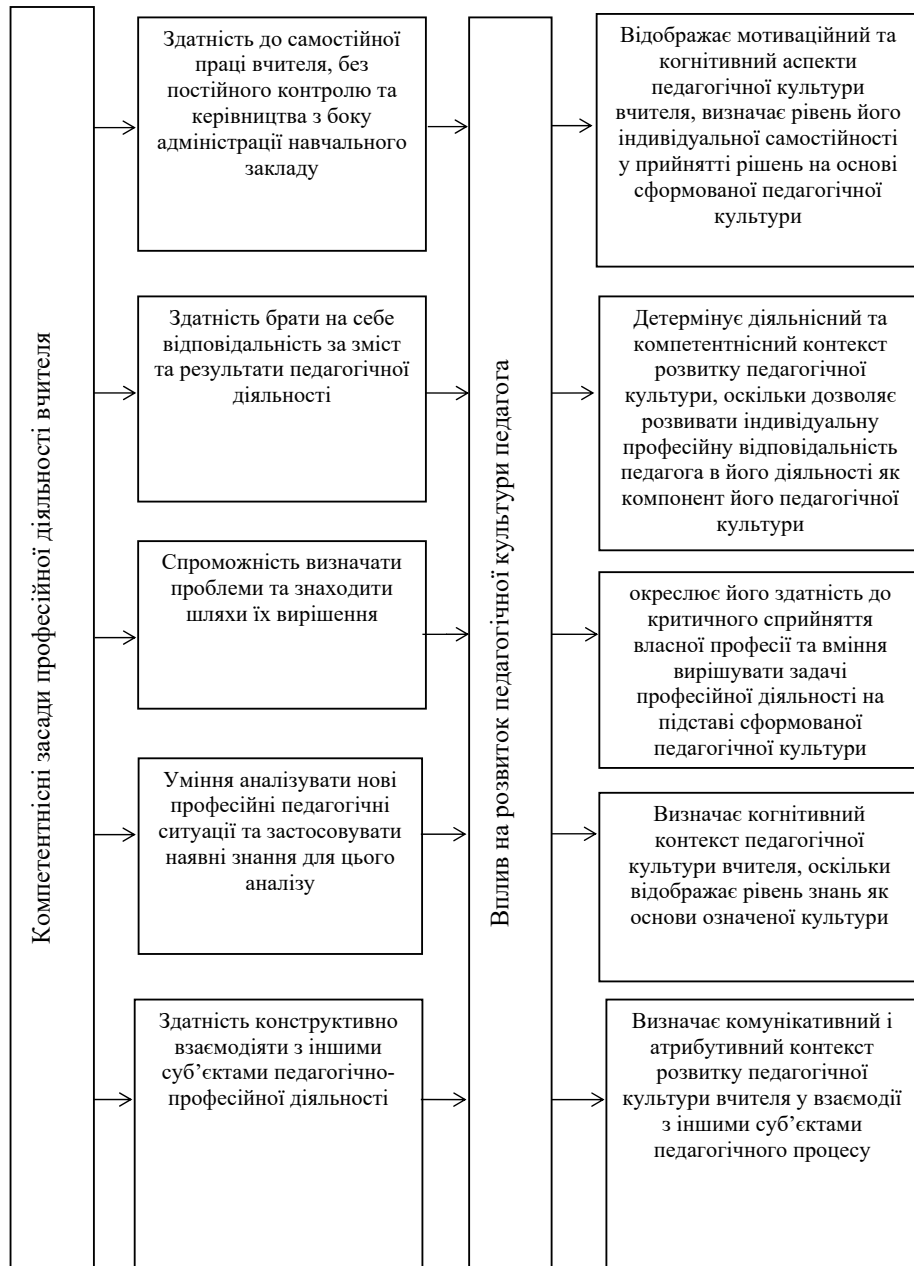

Рис. 1. Взаємозв'язок компетентнісних засад та розвитку педагогічної культури вчителя

Складовими загальної культури особистості вчителя є: система знань, яка передбачає знання про історію культурних процесів світового і національного плану, поняття й знання про теорію мистецтва, твори музики, театру, живопису; здатність до емоційно-ціннісних оцінок навколишнього життя; наявність власної художньої моделі світу; система умінь, які зумовлюють здатність до культурно-творчої діяльності; можливість особистісного та професійного зростання протягом життя.

За своєю сутністю загальна культура вчителя: по-перше, сприяє його емоційній поліфонічності, а тому робить особистість більш відкритою, активізує інтелектуальний бік її діяльності; по-друге, виступає провідною конструкцією духовності особистості, що характе-

ризується ціннісною орієнтацією думок, бажань і шляхетності; по-третє, полегшує засвоєння учнем системи знань, завдяки їй доступним стає пізнання логіки будь-якої навчальної справи.

Перспективними напрямками дослідження є конкретизація та обґрунтування розуміння змістових складових педагогічної культури, виявлення шляхів її розвитку в учителів ліцеїв, зокрема у системі їх методичної підготовки.

Список використаної літератури

1. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность. Педагогика. 1999. № 3. С. 37–43.
2. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя: Теоретичний та методичний аспекти. Х.: Основа, 1998. 299 с.
3. Гулиева Т.А. Педагогические формы и технологии формирования профессионально-педагогической культуры студентов – будущих учителей начальных классов: сб. науч. тр. М.: РГБ, 2002. С. 17–31.
4. Деркач А.А., Кузьмина Н.В. Акмеология: Пути достижения вершин профессионализма. М.: Изд-во ЛГУ, 1993. 168 с.
5. Захарченко Е.Ю. Становление педагогической культуры молодого учителя. Педагогика. 2002. № 3. С. 45–50.
6. Золкина И.Г. Общее материаловедение: учеб.-метод. пособие для студентов специальности профессиональное обучение. Оренбург: Пресса, 2011. 74 с.
7. Лутаева Т.В., Кайдалова Л.Г. Педагогічна культура: навч. посіб. Х.: НФаУ, 2013. 156 с.
8. Паршикова З.В. История культуры образования. Культура-история-образование: сб. науч. тр. М.: Альфа МГОПУ, 2001. С. 19–26.
9. Слостенин В.А. Профессионализм учителя как явление педагогической культуры. Педагогическое образование и наука. 2004. № 5. С. 4–16.
10. Щербань П.М., С.В. Шейко, М.П. Щербань. Педагогічна культура вчителя: навч. посіб. К.: Вища шк., 2010. 167 с.